

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81, 1988

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81, 1988

ФОРМИРАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ (1878-1900)

ЙОРДАН К. КОЛЕВ

*Йордан К. Колев. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕСИОНАЛНОЙ СТРУКТУРЫ В
ПЕРИОД 1878-1900 гг.*

Автор рассматривает проблемы развития интеллигенции и формирования ее профессиональной структуры, весьма важный элемент всестороннего изучения классовообразующих процессов в болгарском капиталистическом обществе в период 1878-1900 гг. Построение болгарского государства, перестройка экономической и культурной жизни общества, развитие современной системы образования, послужившие предпосылками быстрого количественного роста интеллигенции и усложнения ее профессиональной структуры. К концу XIX в. в ней складываются четыре профессиональных слоя – чиновничество, учительство, духовенство и т.н. свободные профессии, и те же профессиональные группы интеллигенции, что и в остальных европейских странах.

Автор уточняет, что за два десятилетия болгарская интеллигенция увеличивается более чем в три раза. К 1900 г. в ней уже преобладают люди со средним, преимущественно общим образованием, окончившие гимназии у нас, а костяк отдельных профессиональных групп составляют специалисты с высшим образованием, учившиеся, преимущественно за границей.

*Yordan K. Kolev. DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL STRUCTURE OF
THE BULGARIAN INTELLIGENTSIA IN THE PERIOD OF 1878-1900.*

The author deals with the problems of the development of the Bulgarian intelligentsia and its professional structure, a necessary element of the class-forming processes in the Bulgarian capitalist society in the period of 1878-1900. Foundation of new Bulgarian state, rebuilding of the economy and culture of the Bulgarian society, development of modern education promote rapid quantitative growth of the Bulgarian intelligentsia and complicity of its professional structure. By the end of the XIX century there exist

already four main social stratae: civil service, teachers, clergy and people of the so-called free professions (doctors, lawyers, etc.) and almost all the professional groups, existing in European countries, are already represented.

According to the author, in the period of 20 years the ranks of Bulgarian intelligentsia increase more than thrice. By 1900 it consists mostly of people with secondary education – graduates of schools existing in the country, whereas nuclei of professional groups are formed by specialists with higher education, mostly graduates of foreign universities.

Един от проблемите, възникващ при изследването на интелигенцията, е определението на самото понятие „интелигенция“. Подобни трудности има при определяне на хоризонталната и вертикална структура на тази социална група, на нейните граници в социалната структура на капиталистическото общество, което се развива в българските земи през посочения период. Понятието „интелигенция“ и критериите, определящи неговото съдържание, са въпроси по които се води дискусия между философите, социолозите, културолозите, историците и пр. Карл Маркс и Фридрих Енгелс определят интелигенцията като социална група, възникнала в резултат от общественото разделение на труда на умствен и физически и от появата на частната собственост върху средствата за производство, класите и държавата¹. Според Ф. Енгелс в капиталистическото общество заедно с основните класи „се образува класа, освободена от непосредствен производителен труд и водеща такива общи дела на обществото, като управлението на труда, държавните дела, правосъдното, науката, изкуството и т. н.“². В. И. Ленин развива тези идеи и разкрива същността, мястото и положението на интелигенцията като социална група в капиталистическото общество през периода на империализма. Към социалната група на интелигенцията той причислява „всички образовани хора, представители на свободните професии, изобщо представители на умствения труд (...) за разлика от представителите на физическия труд“³. Ленин изяснява, че с развитието на капитализма интелигенцията бързо се увеличава, като същевременно доказва несъстоятелността на буржоазните и псевдомарксистските теории за нейното „извънкласово“, „надкласово“ и „независимо“ положение⁴. В различни трудове на Ленин се посочват отделни професионални и социални групи, които той определя като част от интелигенцията: групата на „служещите“, която в голяма степен се основава на интелигенцията⁵; учителите (началните учители по селата, той нарича „селска интелигенция“⁶; студентите са определени като „най-отзивчивата (към идейно-политическите противоречия и борби в буржоазното общество – б. м, Й. К.) част от интелигенцията“⁷; из средата на любознателните работници, чрез самообразование се изявяват представители на „работническата интелигенция“⁸ и т.н.

Най-общата социологическа характеристика на интелигенцията, която се използва в настоящата работа е – обществена група от хора, професионал-

но заети с умствен труд, а най-важните белези за нейното разграничаване от другите социални групи са спецификата на труда ѝ и по-високото образование. Към нея се включват професионалните групи на учителите, литераторите (писатели, журналисти, критици, редактори и пр.), юристите, медиците, инженерно-техническите специалисти, дейците на изкуството, служителите на религията, партийно-политическите идеолози и ръководни функционери, студентите и значителна част от служещите в административния апарат⁹. Освен тази хоризонтална професионална структура, интелигенцията има и вертикална, според която, главно в зависимост от образователния ценз и служебното положение, се дели на „висша“, „средна“ и „нисша“. Социалните граници на интелигенцията с останалите професионални групи не са точно определени, особена на нейната „нисша“ и „средна“ част, поради което количествените и качествените ѝ параметри трудно се анализират.

За по-точното разграничаване на интелигенцията като социална група, е необходимо подробно изследване на развитието на отделните професионални групи, които я съставляват. Проблемът за професионалната структура на българската интелигенция през периода 1878–1900г. не е разработван в самостоятелно изследване. През буржоазния период от нашата най-нова история много се пише за интелигенцията и мястото ѝ в общественоекономическото развитие на страната. Буржоазните и дребнобуржоазните идеолози, политици и публицисти не успяват да изяснят правилно същността на интелигенцията като социална група, нито нейната професионална и социална структура.

През социалистическия период разработките са по-малко в количествено отношение и на марксистка методологическа основа¹⁰. В единствената монография по тези проблеми от Кръстьо Димитров – „Българската интелигенция при капитализма“, се разглежда и въпросът за професионалната ѝ структура, но с данни главно от 30-те и 40-те години на ХХв.¹¹ Отделни моменти, свързани с този проблем, се засягат в редица публикации, но откъслечно, като факти за някоя професионална група на интелигенцията или за управлението на дадена партия или правителство¹². Настоящата работа е опит за изследване формирането на професионалната структура на българската интелигенция от 1878 до 1900г. като резултат от общественоекономическо развитие на страната. Социалната структура и политическите аспекти при развитието на интелигенцията в посочения период ще бъдат предмет на по-голямо изследване.

Най-важният източник за професионалната структура на интелигенцията и за числеността на отделните съставляващи я групи, са данните от преброяването на населението и други статистически документи. Досега няма опит за специален анализ на статистическите документи от буржоазния период като източник за числеността и структурата на българската интелигенция¹³. До 1934г. при цялостното преброяване на населението, се отбелязва само грамотността, без да се посочва степента на образователния ценз¹⁴. Това обстоятелство затруднява фиксирането на социалната група на

българската интелигенция. Нейните представители се разграничават приблизително при класификация на професиите и участието им в трудовия процес¹⁵. Критерият за разграничаване и изчисляването на приблизителния брой на интелигентите, използван тук е: *характерът на труда* (преобладаващ умствен труд); *заеманата служба* (старши и висши длъжности с управленски функции); *заплатите на чиновници и служещи* (по-високата заплата обикновено е свързана с по-високо образование)¹⁶.

* * *

Българската интелигенция започва да се формира и обособява като социална група в Османската империя при развитието на буржоазните и господството на феодалните отношения¹⁷. Професионалната структура на възрожденската ни интелигенция е ограничена. Сравнително оформени са само групите на учителите и църковните служители, в начален етап са тези на лекари, литератори, художници. По степен на образование тази интелигенция е главно нисша, в процес на формиране са слоевете на средната и висшата.

Руско-турската война 1877-1878г. разчиства пътя за свободно развитие на капитализма у нас и за формиране на съответстващата класова структура. Основите на буржоазната държавна организация се полагат още при временното руско управление. Приетата либерално-буржоазна Търновска конституция осигурява условия за по-нататъшно развитие на капиталистическите отношения и за културен подем. С решенията на Берлинския диктат през юли 1878г. българските земи се разкъсват. Това задържа стопанското развитие на страната и изграждането на общ пазар. Но Съединението през септември 1885г. до голяма степен премахва тези пречки. Последните десетилетия на XIXв. са период на първоначално натрупване на капитали, формиране на буржоазното общество и изграждане на буржоазната държава. До края на века тези процеси, в общи линии, са завършени, а България е подготвена в стопанско-икономическо и кадрово отношение за по-нататъшно развитие през XXв.¹⁸.

Изграждането и развитието на свободна българска държава след 3 март 1878г., особено на нейните органи за управление и на комуникациите ѝ, изисква огромяване на народ *подготовка на кадри със средно и висше образование*. В сферите на управлението, образованието и комуникациите през първите години са привлечени значителен брой чужденци и всички българи, имащи някаква степен на образование. Управляващите кръгове добре разбират, че организирането на държавата, на нейния стопански и духовен живот, по подобие на напредналите европейски страни, налага бързо изграждане на система за подготовка на образовани хора¹⁹.

Развитието на учебното дело в България от 1878г. до края на XIXв. е изследвано в годините на буржоазното управление²⁰ и в социалистическия период²¹. Но проблемът за формирането и развитието на професионалната

структура на българската интелигенция не може да бъде разгледан цялостно без да се проследи накратко развоя на образователната система. Тя е един от главните фактори за числено увеличаване на интелигенцията и за обогатяване на нейната професионална структура.

Верен показател за отношението на ръководните институции на страната към системата на образование е държавният бюджет. От него се вижда, че разходите на Министерството на просвещението бързо нарастват: 1879г. – 328 850 лв.; 1889г. – 4 472 335 лв.; 1899г. – 7 973 736 лв.²² За бързото развитие на учебното дело, наред с най-важния фактор – свободната държава, допринася и общественото отношение към него. Най-ярко това отношение се проявява в дарителството, което се формира като традиция през Възраждането. До 1911г. за народна просвета са завещани около 100 фонда: за строителство и поддръжка на университета, за училища и читалища, за стипендии на способни, но бедни ученици и студенти. В 25 фонда е завещана сумата 11 231 789 лв.; от нея до 1 януари 1911г. е образуван капитал от 17 433 821 лв., който носи годишен доход от 941 984 лв. (две трети от парите са от фонда „Евлогий Георгиев“ – 12 392 468 лв.; капитал, с годишен доход 689 912 лв.)²³.

За да не се пречи на учебния процес и главно той да се ускори, учителите и учащите се в класните, педагогическите училища и гимназиите временно се освобождават от военна повинност²⁴. През първото десетилетие след 1878г. най-голямо внимание се отделя на подготовката на млади хора за чиновници, учители и за следване във висши учебни заведения. Държавата отделя средства преди всичко за средното образование. От 2 315 000 лв., предоставени на МНП за учебната 1886/1887г. на основното образование са отделени само 460 000 лв. Основните училища и учителският персонал в тях до 1891г. се издържат изцяло от общините²⁵.

Създадената през Възраждането традиция да се подпомагат материално способните, но бедни ученици, се запазва и превръща в държавна политика. В началото на 1881г. е изработен „Правилник за стипендии при държавните средни учебни заведения в Княжеството“²⁶. От 1879 до 1882г. са отпуснати над 800 стипендии в средните училища на Княжеството, освен това се дават и еднократни помощи на други ученици. Само през 1881г. МНП изразходва за тази цел 168 000 лв.²⁷ През същия 4-годишен период в Източна Румелия са отпуснати 320 стипендии на ученици в средните училища²⁸.

Важна особеност на политиката, която се води в Княжеството и в Източна Румелия за подготовката на кадри, е грижата за интересите и културния подем на цялата нация. Учащите се в държавните средни училища са от цялата етническа територия на българите. През учебната 1881/1882г. в средните училища на Княжеството, 13 на брой, има 1910 ученици, 412 от тях са стипендианти²⁹. Подобно е положението и в средните училища на Източна Румелия, където през 1881/1882г. има 4 средни училища с 1284 ученици³⁰. След Съединението през септември 1885г. средните училища в страната са вече 17 на брой, а техните випускници, включително незавър-

шилите пълен курс, са главен източник на кадри, занимаващи се професионално с умствен труд.

Редом с общообразователните учебни заведения се създават средни училища с практическа насоченост: 1880г. по земеделие в Садово – Източна Румелия, 1883г. по земеделие в Русе, 1884г. по търговия в Свищов. Но мнозинството от завършилите тези училища стават чиновници и учители или продължават образованието си. Само единици от випускниците на земеделските и десетки от търговското училище се заемат със стопанска дейност³¹.

Едновременно с развитието на учебното дело в границите, които имат Княжеството и Източна Румелия активно подпомагат създаването на образователна система на българите, останали извън тези граници. Там учебното дело се ръководи от Българската екзархия. Изпращането на ученици в свободните части на отечеството, което се практикува широко, не може да реши въпроса за бързо и масово ограмотяване. През септември 1881г. в Солун е открита мъжка гимназия със 130 ученици, следващата година те са 180, а до края на учебната 1883/1884г. достигат 300. Открита е и девическа гимназия със 100 ученички. През 1884г. в Македония в Одринска Тракия има 347 български училища, от които 27 класни с 20 498 ученици. За нуждите на Българската екзархия, специално за подкрепа на учебното дело, за учебната 1884/1885г. Княжество България и Източна Румелия предоставят парична помощ от 451 076 златни франка³².

Таблица 1³³

Помощи от Княжеството за училищата на българите, останали извън неговите и границите на Източна Румелия (1879-1882г.)

Година	Екзархията	Солун	Охрид	Битоля	Дебър	Одрин	Тулча	Кюстенджа
1879	–	6000	6000	2000	–	6000	–	2000
1880	–	–	6000	10 000	–	–	–	–
1881	50 000	–	6000	–	–	–	–	–
1882	100 000	–	–	–	600	–	6000	–

От приложената таблица се вижда само част от помощта, оказана от Княжеството за учебното дело на българите в Македония, Одринско и Северна Добруджа. Благодарение главно на проявеното постоянство и стремеж към просвета тази част от българската нация не изостава съществено в своето развитие.

До 1885г. се очертава първият етап в развитието на българската образователна система. Условието са приблизително еднакви в Княжеството и Източна Румелия и сравнително затруднени или невъзможни в дадените на Румъния, Сърбия и останените на Османската империя земи с българско население. Независимо от трудностите българската нация като цяло бележи успехи в развитието на учебното дело. Увеличаването на училищата и особено на учениците в средните училища създава остра нужда от подготвени учители висшисти.

По време на Съединението и избухналата поради нахлуването на Сърбия война учебният процес в средните училища се нарушава. Но в 1886/1887г. той вече е поставен при по-добри условия, тъй като страната разполага със стопанския и интелектуалния потенциал на обединените територии на Княжеството и Източна Румелия. Развитието на уголемената държава изисква кадри със специални знания, придобити чрез съответна продължителна подготовка. През първото десетилетие след 1878г., тъй като няма българско висше учебно заведение, продължаването на образованието става в чужбина³⁴. По отношение на висшето образование политиката на Княжеството и Източна Румелия е същата. Отпускат се стипендии на всички, които желаят да продължат образованието си, показали са способности и прилежност, но не разполагат с необходимите средства. През 1881г. в Княжеството е утвърден „Правилник за стипендиите в чужбина“³⁵, който през 1883г. е превърнат в Закон за осигуряване стипендии и помощи на следващите в България и в странство³⁶. В 1880/1881г. от Княжеството, само по линията на МНП, се издържат 32 стипендианти в чужбина: 17 са от Източна Румелия³⁷. От 1879 до 1882г. в Княжеството, само по линията на МНП, са дадени 73 стипендии на българи, следващи в чужбина³⁸. За същия период в Източна Румелия Дирекцията по народна просвета отпуска 98 стипендии на българи от цялата етническа територия, Русия и Влашко да следват в чужбина³⁹. Редица български студенти в чужбина, по време на следването си, се обръщат с молби за материална подкрепа както към Княжеството, така и към Източна Румелия⁴⁰. През 1880г. само в Чехия (по това време част от Австро-Унгарската империя) продължават образованието си 30 българи: 12 от Княжеството, 9 от Източна Румелия, 5 от Русия (Бесарабия), 3 от Северна Добруджа и Влашко, 1 от Македония. Стипендианти са 9 души, но МНП в София следи развитието на всичките ученици⁴¹.

От 1879 до 1909г. като стипендианти на МНП в чужбина са следвали 617 българи⁴². Но стипендии се дават и от други министерства (на правосъдието, на промишлеността и земеделието), институции (Св. Синод, Екзархията) и частни меценати; има и значителен брой студенти, издържани от родители и близки. Цялостни проучвания за броя на всички българи, следвали в чужбина през периода 1878–1900г., още няма, но само завършилите със защита на научен труд са 255 души⁴³.

На 1 октомври 1888г. е открито първото висше учебно заведение в България под името Висш педагогически курс, а от 20 декември 1894г. Висше училище. Занятията през 1888г. започват с 43 студенти. До 1890г. има само историко-филологическа специалност, същата година се открива физико-математическа, а на 24 август 1892г. и юридическа специалност⁴⁴. От 1891г., когато завършва първият випуск, до 1900г. се дипломират 704 души⁴⁵.

Висшето училище веднага се превръща в общобългарски център за висше образование, 10-12% от студентите в него са випускници на гимназиите в Солун, Белград, Одрин, Скопие, Битоля⁴⁶. Завършилите висше образование в чужбина и у нас са елита на българската национална интелигенция

и ядрото на нейните отделни професионални групи.

От края на 80-те години и през 90-те години, до края на XIX в., развитието на образователната система в Княжеството продължава с още по-бързи темпове, за да бъдат задоволени растящите потребности на страната. През учебната 1887/1888 година началните и класните училища, издържани от общините наброяват 2479, през 1890/1891 година те са 4370, а през 1900/1901 година те са вече 4678⁴⁷. Не изостава развитието на непълните и пълните средни училища, които са главният източник на образовани кадри, специални за чиновничеството и учителството.

Таблица 2⁴⁸

Средни общообразователни, специални и професионални училища в Княжеството 1887/1888 – 1897/1898 година

Година	Училища		Ученици		Учители
	общообразователни	специални	в общообразователни	в специални	общо
1887/88	90	9	8505	3002	483
1894/95	112	26	21,950	9555	1358
1896/97	138	23	22,123	13,167	1526
1897/98	137	25	23,517	13,533	1550

От посочените цифри за броя на основните училища и таблицата за средните се вижда, че в края на 80-те и началото на 90-те години е извършен своеобразен скок в системата за образование. Подемът през това десетилетие се запазва като трайна тенденция, благодарение на отделените средства и Закона за народното просвещение от 14 декември 1891г. С този закон се увеличава подкрепата на държавата за учебното дело⁴⁹. В цялостната система на образование решително преобладава общообразователното училище. Тази тенденция в образованието до голяма степен определя формирането на професионалната структура на интелигенцията, в която доминират групите, свързани с непроизводствената сфера и хуманитаристиката.

През 90-те години продължава развитието и на учебното дело на българите в Македония и Одринска Тракия, независимо от пречките, които създават властите, гръцката, сръбската и влашка пропаганда.

Таблица 3⁵⁰

Развитие на учебното дело в Македония и Одринска Тракия през периода 1893/94 – 1898/89 година

Година	Училища		Ученици		Учители
	всичко	средни	всичко	в средни	всичко
1893/94	663	59	35,170	2023	993
1894/95	736	69	36,623	2350	1195
1896/97	843	75	46,432	3501	1396
1897/98	881	77	45,758	3530	1503
1898/99	936	82	48,009	3508	1500

Приложената таблица показва, че българите, оставени под чуждо владичество, се стремят да не изостават от свободната част на отечеството, която от своя страна им помага. Извършва се едно преливане на интелектуални сили, специално на учители от Княжеството в тези земи. Но обратният поток е по-голям, тъй като значителна част от завършващите средно и висше образование остават в Княжеството, други емигрират в него, преследвани от властите за родолюбива и революционна дейност⁵¹.

Ръководните среди на българската буржоазна държава правилно преценяват изключително важното значение на грамотността и по-високото образование на населението за по-нататъшното ускорено обществено-икономическо развитие. Използват се възможностите и средствата на страната за бързо развитие на учебното дело. Подкрепят се показалите способности и прилежност ученици да продължат образованието си в страната или чужбина. Държавната политика се подкрепя от обществото, ярка проява на общественото отношение е дарителството. Но трябва да се посочи, че разходите на държавата, направени по линията на Министерството на просветата са едва 5,2% от всичките ѝ разходи⁵². Броят на училищата нараства многократно, но от всичките 3111 сгради, използвани за учебни занятия през 1898г., добри са 1498 или 48,17% средни 336 или 10,8%, а 1277 или 40,03% са лоши⁵³, т.е. не отговарят на елементарни санитарно-хигиенни и педагогически изисквания.

Посочените факти са слабости на българската буржоазна образователна система. Но при съпоставянето на тази система с развитието на учебното дело през този период в света става ясно, че направеното е много. През 1897г. в България на 100 жители от населението се падат по 10,3 ученици. По този показател страната е на 14 място в света сред страните, публикували статистически данни. Тя изпреварва своите съседи на Балканите и държави като Италия, Португалия и др.⁵⁴.

Не изостават и българите в Османската империя. През 1900г. на 100 българи екзархисти се падат по 4,8 ученици. В Сърбия, по това време свободна държава със задължително основно образование, на 100 жители се падат по 4 ученици⁵⁵.

Подобно е положението с разходите за образованието. Българската държава по този показател е на 15 място в света (пред съседите си и пред държави като Норвегия, Италия, Испания и др.)⁵⁶. По броя на учениците, които обучава един учител, България е непосредствено след някои щати в Австралия, САЩ, Франция и Япония⁵⁷.

Изграждането и развитието на образователната система, задължителното безплатно начално образование водят до бързо повишаване на общата грамотност на българската нация. И дума не може да става за сравнение с периода преди Освобождението. От българите в брачна възраст през 1893г. вече 26,6% са грамотни, а по броя на грамотните новобранци България се нарежда непосредствено след развитите европейски страни, като изпреварва своите съседи⁵⁸. От посоченото дотук може да се направи извода, че

знакът на образователната система в следосвобожденска България е изцяло културноположителен.

Получилите по-високо образование българи бързо се издигат в служебната йерархия. От 101 българи, учили в Лайпцигския университет през периода 1879-1899г., петима стават министри, 20 преподаватели в Софийския университет, 35 гимназиални учители и чиновници в МНП, 8 директори на национални институти (Народно здраве, Народна библиотека, Археологически музей, Етнографски музей, Български държавни железници), 2 управители на най-големите банки, 2 управители на болници, 2 ръководители и притежатели на издателската къща „Хр. Г. Данов“⁵⁹. В изборите за Десетото обикновено народно събрание през 1899г. от 169 депутати 97 или 57% са със средно, а 52 или 31% с висше образование⁶⁰. Успешната реализация на образованите кадри е стимул за бързо развитие на образованието.

* * *

Увеличаването на българите със средно и висше образование, развитието на държавните институции и комуникации, модернизирването на производствената дейност са предпоставка за бързо *формиране и развитие на нова професионална структура на българската интелигенция*. През периода 1878-1900г. в българското общество няма общоприет критерий и ценз за определяне принадлежността на една професионална група или на отделната личност към интелигенцията. Всички, които работят като чиновници, учители, духовници и свободни професии се определят в документите от другите слоеве на обществото или се самоопределят за интелигенти⁶¹. Тогавашните критерии за принадлежност към интелигенцията са служебното положение, характерът на труда и образователният ценз. Служебното положение приравнява специалисти с висше и заемащи подобна длъжност с основно образование. Разграничават се четири големи професионални слоя, които съставляват българската интелигенция: *чиновници* – държавни (граждански и военни), общински и в частни предприятия; *учители* (в трите степени на обучението); *духовенството*; *свободни професии* (адвокати, лекари, журналисти, художници и др.)⁶². В тези четири слоя влизат всички професионални групи на интелигенцията.

* * *

Особен слой на българската интелигенция по това време е *чиновничеството*. То почти не съществува сред българите през Възраждането. След 1878г. се създава държавна и общинска администрация, в която има две служебни категории, чиновници и служители⁶³. Целият слой на чиновничеството се определя като интелигенция⁶⁴. Критерият е заеманата служба и образованието, предимно незавършено и завършено средно, но има и висшисти. Чиновниците не са отделна професионална група. Под това

служебно наименование работят хора с най-различни специалности: юристи, финансисти, инженери, филолози и най-вече с незавършено и завършено средно образование без определена специалност.

Чиновниците според своя работодател се разделят на няколко групи – държавни, общински и частни, освен това на граждански и военни. Граждански са чиновниците на държавна, общинска и частна служба извън армията и полицията. През разглеждания период към чиновниците по щат се числят и учителите, значителна част от лекарите, юристите, инженерите и пр., но те ще бъдат разгледани отделно в професионалните им групи, а по-надолу ще стане дума за държавните служители от гражданските (бюрократическите) и военното ведомство.

Още в началото към кандидатите за чиновническа служба има изисквания за образователен ценз и специалност, но липсата на необходимите кадри обезсилва тези изисквания. През 1880г. броят на чиновниците и служителите в Княжеството е 4295 души. С по-висок образователен ценз са около 2000 от тях⁶⁵. През 1896г. държавните чиновници и служещи вече са 20 509 на брой. От тях 7472 са чиновници, които определяме като част от интелигенцията. До поемането на службата си 52,6% са били занаятчии, 28% търговци, 5% селски стопани и т.н.⁶⁶. Само по гражданското ведомство чиновниците са 5800. По степен на образование те се разпределят така: пълно и непълно първоначално 4,38%, непълно и пълно основно 33%, непълно и пълно гимназиално 28,55%, непълно и пълно средно специално 14%, пълно и непълно висше 20%⁶⁷.

Българската държава през 1887г. е разделена на 22 окръга, 85 околии и 1832 общини. По това време 12% от окръжните управители са с пълно висше, 25% от секретарите на окръжни управления и 8% от околийските началници са с висше и завършено средно образование⁶⁸. През 1892г. е създаден института на държавните бирници. В митниците през 1887г. работят 134 чиновници – 72 с начално, 46 с основно, 12 с непълно и 4 с пълно завършено средно образование⁶⁹; в Статистическото бюро 31, а в телеграфопощенските станции 1011 чиновници и служещи⁷⁰. С изложеното дотук не се изчерпват всичките държавни служби, не е посочено общинското и частно чиновничество. Но цифрите дават ясна представа за темповете на нарастване и за промените в количествено и качествено отношение на държавното гражданско чиновничество. От общинските чиновници главно бирниците и писарите се определят като интелигенти, чиновниците в частните предприятия са все още малобройна група и не променят картината.

* * *

Към *военните чиновници* и служещи се причислява целият свръхсрочно служещ състав на армията и полицията. Но чиновници, които по характера на своя труд и по степента на образование представляват част от интелигенцията, са само офицерите. Професионалната група на българските офицери

започва да се формира през Възраждането извън границите на Османската империя, главно на руска служба. Тази група се събира по време на Руско-турската война 1877–1878г. в Българското опълчение, а след нея под ръководството на руски офицери изгражда българската армия. Още през 1879г. в София е открито Военно училище, а редица българи са изпратени в чужбина да завършат висше военно образование.

Западноевропейските държави не са склонни да допускат чужденци във висшите си военни учебни заведения, особено генералшабните академии. Единствено руското правителство разрешава на българите, завършили Софийското или други военни училища, да следват в Николаевската военна академия на Генералния щаб, Михайловската артилерийска академия, Николаевската инженерна академия и Военно-юридическата академия⁷¹.

Всяка от посочените академии приема по 1 български офицер годишно. Кандидатите трябва да са служили 3-4 години след завършване на училището, да имат отлична атестация и да издържат успешно приемните изпити. При няколко кандидати се приема показалият най-висок успех. Кандидати, които два пъти не са издържали приемните изпити, се лишават завинаги от право да постъпят във военна академия⁷².

Българската държава създава една добра организация за производство на офицери, която ѝ позволява подготовката на първокласни специалисти. Характерно е, че през първото десетилетие след 1878г. към военното образование се ориентират младежите, завършили Габровската, Пловдивската, Болградската гимназия, Роберт колеж, Френския и Султанския лицей в Цариград и други средни училища⁷³. Най-добрите ученици от средните училища на българите, останали под чужда власт, също се записват в Софийското военно училище⁷⁴. Те са обладани от идеята за освобождение и обединение на цялото отечество и смятат, че ще бъдат най-полезни като военни специалисти. С високото образование, което имат, тези младежи бързо усвояват специалните военни знания и стават добре подготвени офицери. Същевременно те запазват своя интерес към другите области на знанието и обществения живот, изявяват се като интелигенти с широки интереси и голяма култура.

До 1885г. близо 1/4 от завършилите V, VI и VII клас младежи в Княжеството и Източна Румелия се записват във Военното училище⁷⁵, а 1/4 от завършилите пълно средно образование в Княжеството са младите офицери. В края на първото десетилетие – 1888г., българската национална интелигенция е около 15 000 души, а професионалната група на офицерите – 1500 или 10% от нея⁷⁶. През 1887г. в българската армия има 993 офицери, а във Военното училище 418 юнкери и възпитаници⁷⁷. Не разполагат с точни данни за ръководството на полицейския апарат относно неговия образователен ценз. Но в документите се подчертава, че интелигенцията страни от служба в полицията и предпочита съдебното ведомство, просвещението, финансите, дипломатията⁷⁸.

През 1896г. към Военното министерство има 4309 чиновници и служещи като офицерите са 1671 на брой⁷⁹. Това е резултат от милитаризацията, която се засилва в държавната политика през 90-те години. От 1879 до 1899г. общата сума на държавните разходи е 1544млн. лева, 444,82 млн. или 28,8% от тях са военни разходи, а едва 5,2%, както вече бе посочено през същия период, са разходите за образованието⁸⁰.

Чиновниците – граждански и военни – се струпват преди всичко в големите градове и на първо място в столицата. През 1879г. София има 12 000 жители, а през 1900г. те са вече 67 789⁸¹. През 1881г., според Константин Иречек, обществото в българската столица се състои предимно от държавни чиновници, като повече от половината са по-млади от 30 години. Според друг съвременник, ако столицата се премести в друг град, то населението ѝ за един месец ще намалее на половина⁸².

Формирането на чиновническия слой започва непосредствено след прекратяването на военните действия в условията на разстроен стопански живот, западащи занаяти и търговия, свързани с Османската империя. Най-напред чиновниците получават заплата от временното руско управление, по руски щатни таблици. Това им осигурява постоянно и високо за българските условия възнаграждение⁸³. Липсата на подготвени кадри улеснява достъпа до служба на всеки що-годе грамотен българин. Мнозинството от възрожденската интелигенция се устремява към заемане на служби⁸⁴. От завършилите Априловската гимназия в Габрово през периода 1871–1876г., след Освобождението 14 души стават военни (10 генерали и 4 полковници), 10 – висши държавни чиновници, съдии и адвокати, 10 – книжовници и преподаватели (3 членове на БАН), 8 – финансови чиновници и техници и пр.⁸⁵

Учебното дело в страната, с неговия предимно общообразователен характер, също е фактор, който предизвиква службогонство. През целия изследван период стремежът към чиновнически служби е трайна тенденция при младите интелигенти, получили образование у нас и в чужбина. Това явление се превръща в задържащ фактор за правилното развитие на стопанския и духовния живот в страната⁸⁶. Най-красноречиво са показани службашките ламтежи както на полуграмотни, така и на образовани българи, които изобщо не се съобразяват със своята специализация и възможности, от писателя Иван Вазов в комедията „службогонци“⁸⁷. Друг фактор е партизанщината, която се проявява в българския общественно-политически живот веднага след 1878г. Тя също улеснява заемането на служба, без да се взема под внимание способностите и ценза на кандидата. Това явление същевременно създава постоянна несигурност за стабилитета на чиновниците и ги деморализира. Фактор е и бавното модернизиране на производствените дейности, малките потребности от научно-приложна и инженерно-техническа дейност.

Най-многочислената професионална група в българската интелигенция, приемана за отделен слой, са *учителите*. Тя се оформя през Възраждането и е професия на повечето от най-изявените български интелектуалци в тази епоха⁸⁸. След 1878г. значителна част от възрожденските учители заемат различни чиновнически служби. Най-многобройната част от професията, началните учители, до 1891г. се наема от общините, които ѝ определят ниски заплати и не ги изплащат навреме. Едва със Закона от 1891г. се определя размера на заплатата на началните учители и държавата трябва да поеме изплащането на 2/3 от нея. През 1898г. делът на държавата е намален на 1/2, а цялостното изплащане започва едва през 1905г.⁸⁹. При конкуренцията с чиновническите служби през 1878/1888г. сериозно се влошава качеството на учителския персонал. Законът за обществените и частните училища от 1885г. не изисква строго определен ценз, за учители се допускат и лица с третокласно, дори с начално образование. Заварените учители с 5-годишен стаж се признават за редовни. Начални учители стават и завършилите духовни, земеделски, търговски и занаятчийски училища.

През учебната 1878/1847г. в Княжеството има 1379 учители, които са крайно недостатъчни за създаващата се образователна система със задължително безплатно основно образование. До 1883г. са открити 39 временни педагогически курсове. През тях минават около 3500 слушатели. В Шумен и Враца са открити педагогически училища с едногодишен курс. До 1885г. в тях завършват 407 учители. През същия период в Източна Румелия са открити 40 временни курса с 2925 слушатели, а през 1883/1884г. – педагогическо училище в Казанлък с тригодишен курс на обучение⁹⁰. Значителна част от завършващите гимназия се ориентират към учителската професия. Броят на началните учители започва бързо да нараства: през 1887/1888г. те са 3292, а през 1900/1901г. – 7761⁹¹. Едновременно с това се подобрява, но значително по-бавно техният ценз. През 1887/1888г. само 3,09% имат завършено пълно педагогическо образование, а 7,05% пълно средно, останалите са с непълно средно и основно⁹². След 1891г. вече се изисква педагогическо или средно образование. От 1897г., за да се подготвя по-добре учителския персонал, педагогическите училища стават с четиригодишен курс.

Втората степен училища са „класните“. През 1887/1888г. в тях преподават 304, а през 1895/1896г. – 736 учители. Образователният ценз при тази група учители е по-висок:

Таблица 4⁹³

Процент на завършилите съответна степен образование

Година	Висше	Непълно висше	Средно	Непълно средно
1887/88	7,56%	3,61%	61,84%	25,00%
1895/96	7,18%	5,51%	66,11%	21,22%

Следват учителите в пълните средни училища. Това са на първо място гимназиите, които до 1888г. са висши училища в страната, а също и педагогическите, семинариите, земеделските, занаятчийските, търговското, военното и рисувателното училище. Тук учителите са с най-висок ценз. През 1887/1888г. в гимназиите и педагогическите училища преподават 200, а през 1895/1896г. вече 627 учители.

Таблица 5^а

Процент на завършилите съответна степен образование

Година	Висше	Непълно висше	Средно	Непълно средно
1887/88	27,57%	13,08%	36,45%	16,35%
1895/96	46,09%	10,52%	34,76%	8,63

Увеличава се и укрепва професионалната група на българските учители в Македония и Одринско. През учебната 1899/1900г. те са 1481, от които 5,5% с основно, 54% с непълно средно, 26% с пълно средно, 2,4% с непълно висше, 3,8% с пълно висше. За 116 учители няма данни за степента на образование⁹⁵.

За период от 22 години професионалната група на учителите се увеличава 7 пъти, от 1400 през 1878г. на повече от 9000 през 1900г. Във формирането на групата се очертават два етапа: 1878-1885г. и от 1886г. до края на разглеждания тук период. През целия период има тенденция към увеличаване броя на учителите и подобряване на подготовката им. Но липсата на достатъчно кандидати за професията и ориентирането на част от подготвените учители към по-добро заплатените чиновнически служби, особено през първия етап, сериозно задържа темповете на качествено подобряване. Въпреки това през първото десетилетие е направена сериозна крачка напред, особено в количественото увеличаване на учителите. На базата на постигнатото през втория етап е направена нова, още по-решителна крачка както в увеличаването, така и в подобряването на общообразователната и специалната подготовка на учителите.

Професионалната група на учителите е най-важната предпоставка за по-бързото формиране на цялостната интелигенция. Тя е гръбнакът на българската национална интелигенция през този период. Началният учител, заедно със свещеника, секретар-бирника и общинския писар съставляват селската интелигенция. Прогимназиалният учител, лекарят или фелдшерът, бирникът, свещениците, адвокатите с помощниците и прошенопописците образуват интелигенцията в малкия град. Като учители в средните училища през този период работят повечето от завършилите висше образование в чужбина и у нас. Учителите с университетско образование са неделима част от висшата интелигенция. Извън столицата, в големите градове, заедно с лекарите, юристите, архитектите и пр. те образуват интелектуалния елит. Но и в столицата, където се установяват повечето от българите, защитили научни трудове в чужбина, преподавателите в СУ и

членовете на Българското книжовно дружество, гимназиалните учители са безспорна част от елита на българската национална интелигенция.

* * *

Друг слой на българската интелигенция е *духовенството*. Тук ще бъде разгледано само положението на православното духовенство, което обслужва българската православна църква. През Възраждането духовенството е основна професионална група на българската интелигенция, която привлича в своите редове значителна част от националния интелектуален елит⁹⁶.

Таблица 6⁹⁷

Вътрешногрупова структура и брой на православното духовенство

Година	Митрополити	Архимандрити	Икономи	Дякони	Свещеници	Свободни енории
1888	11	24	28	20	1951	–
1890	11	9	–	21	1936	235
1897	11	18	–	19	1902	251

През 1870г. Екзархията е първата общонационална институция на българите. След 1878г. Екзархът остава в Цариград и тази институция символизира националното единство на българите в етническите им граници. След Освобождението тази професионална група на интелигенцията не само че не се развива, но до голяма степен загубва своя социален престиж. До 1878г. е било практика значителна част от учителите да се ръкополагат за свещеници. От 1951 души свещеници, работещи през 1888г., преди ръкополагането им, учители са били 1012, но след войната този източник започва да намалява. Младите хора се стремят към светско образование и служба. Особено тежко се отразява на ръста на професията лошото материално положение, в което изпадат свещениците след Освобождението⁹⁸. Трите богословски училища, които до 1894г. са под ведомството на МНП, а след това на Св. Синод, от 1887 до 1907 г. имат 1082 випускници, но само 200 от тях стават свещеници⁹⁹. Висше богословско образование се придобива в чужбина, главно в Русия. За тази цел Министерството на външните работи и изповеданията всяка година отпуска по една стипендия. В пределите на Османската империя Екзархията има 7 митрополити, 1 епископ, 11 архимандрити, 11 йеромонаси, 1310 свещеници и 14 дякони¹⁰⁰. Към 1900г. православното духовенство, в рамките на Екзархията, наброява около 4000 души, от които 3200 свещеници. Проблемът с образователното ниво на свещениците, налага преразглеждане на тяхната груповата принадлежност към интелигенцията, формираща се след 1878г. Макар че много от тях преди ръкополагането им в духовен сан да са били учители, включването в социалната група на интелигенцията е безспорно само за висшето духовенство и семинаристите.

От изложеното дотук става ясно, че свещеническата служба не е желана както останалите професии на умствения труд. Църквата успява да задържи едва 15-20% от завършилите семинария. Една от причините е тежкото материално положение, в което изпадат свещениците след Освобождението. Отменя се заплащането им в натура, а до 1890г. не е решен въпросът за паричното заплащане. През 90-те години те вече получават редовни заплати, но значително по-ниски от тези на останалите интелегентски групи. Привлекателността на по-свободния светски живот и възможността за лесно заемане на различни граждански служби с образованието, придобито в семинарията, също спъват тази професия. При бързия напредък на грамотността и светското образование след 1878г. духовенството изостава. Неговите слабограмотни и малокултурни свещеници не могат да въздействат на общественото мнение, да привличат младежта с ерудиция и нравствен пример. По-голям авторитет имат свещениците сред българското население в Македония и Одринска Тракия, а Екзархията е символ на националното единство.

При свободната буржоазна държава и самостоятелната църква българското православно духовенство губи своите позиции на авторитетен обществен фактор, а българският народ, в мнозинството си, не вижда в църквата институт, който може да го ръководи и напътства. Една значителна част от духовенството, специално при свещениците, формално се числи към интелигенцията.

* * *

Четвъртият слой на българската интелигенция са *свободните професии*. Той включва специалисти, които по това време в напредналите страни работят в значителна степен на частна практика: медици, юристи, архитекти, инженери, писатели, художници, артисти и пр. В Княжеството обаче мнозинството от упражняващите тези професии работи като държавни чиновници, тъй като службата носи по-сигурни доходи.

* * *

Професионалната група на *медицинските специалисти* започва да се формира през Възраждането и отделни нейни представители постигат успехи още през средата на XIXв.¹⁰¹. Но същинското ѝ развитие и бързо числено увеличаване започва след 1878г. Голям процент от българите, следващи в чужбина, изучават хуманна и ветеринарна медицина, фармация. Най-много стипендии по линия на МНП са отпуснати за подготовка на лекари¹⁰². Държавата започва изграждането на модерна система за здравеопазване още пред 1879г. Отначало има 24 държавни болници, но през 1892г. те са вече 54 на брой: 7 първокласни, 15 второкласни и 32 третокласни, освен това 2 института и 3 карантинни отделения¹⁰³. Дипломираните специалисти

с висше образование по хуманна и ветеринарна медицина през 1891г. са 280, а в 1900г. достигат 500 души¹⁰⁴.

Едновременно с медиците висшисти се подготвят и специалисти със средно образование. Още през периода на временното руско управление до 1879г. са открити 4 военно-фелдшерски училища със 7-месечен срок на обучение: в София, Търново и Пловдив по хуманна медицина, а в Татар Пазарджик за фелдшери-ветеринари. В София е открито гражданско медицинско училище с 3-годишен курс¹⁰⁵. През 1881г. в София и Варна са открити военно-фелдшерски училища, които подготвят кадри и за гражданските болници. До 1900г. в страната са подготвени около 500 фелдшери по хуманна медицина¹⁰⁶. През 1880г. към военното училище в София е открито Акушерско училище с 3-годишен курс на обучение, а в 1900г. Училище за медицински сестри¹⁰⁷. Средният медицински персонал към 1900г. достига около 100 души. Така професионалната група на медиците с висше и средно образование от няколко десетки през 1878г. достига 1500 в края на периода и се превръща в значителен отряд на българската интелигенция. Висшето медицинско образование има висок социален престиж. Лекарите са висша интелигенция. При съставянето на Държавния съвет (31 декември 1881 – 9 ноември 1883г.) е публикуван списък на лицата, които по образование и длъжност могат да бъдат избрани. Сред тях има 14 лекари и е посочено, че всички „Доктори на медицината, завършили Университет, имат право“¹⁰⁸.

Постигнатото от буржоазна България за две десетилетия при изграждането на системата за здравеопазване не е никак малко. То е недостатъчно обаче да задоволи нуждите на цялото население. Медицинските специалисти се струпват главно в градовете. Причините за недостатъчния брой на лекарите са главно две. Следването в чужбина за тях е най-продължително и най-скъпо в сравнение с другите специалности. Второ, неподготвеността като култура, а и бедността на мнозинството от населението, което не търси и не е в състояние да заплаща лекарска помощ. Мнозинството от лекарите се устройва на държавна и общинска служба. На частна практика разчитат няколко десетки лекари в столицата и в големите градове. Въпреки тези трудности темповете, с които се формира и развива лекарската професия са едни от най-високите за висшата интелигенция.

* * *

Една от най-бързо увеличаващите се професионални групи в слоя свободни професии са *юристите*. Тази професия има представители още през Възраждането, но като професионална група се формира след 1878г. при изграждането на системата за правораздаване и държавната администрация. Чиновниците в съдийския апарат получават високи заплати, а службата е предпоставка за добра политическа кариера. Частната адвокатска практика също осигурява бърза политическа кариера¹⁰⁹.

Интересът към придобиване на юридическо образование е голям. Следването е по-евтино, в сравнение с медицината или инженерството и курсът

по-кратък. Точният брой на следвалите право в чужбина не е проучен, но те са една от най-големите групи. От 1878 до 1900г. 255 от българите, следвали в чужбина, защитават дисертации, значителна част от тях са по право и държавно устройство¹¹⁰. От МНП са отпуснати 26 стипендии за следващи право в чужбина¹¹¹. Има стипендианти на други ведомства и студенти на частна издръжка. Но следващите в чужбина не могат да задоволят потребностите на страната. През разглеждания период в системата на правораздаването работят много хора без специално, даже без високо общо образование. През 1887г. в държавния апарат за правораздаване има 342 чиновници: съдии, прокурори, съдебни следователи и мирови съдии. От тях само 67 или 19% имат нужното юридическо образование¹¹². Подобно е положението, дори по-лошо, и сред адвокатите. До 1888г. адвокат може да бъде всеки пълнолетен български поданик, който знае официалния език. На 16 декември 1888г. е приет Закон за адвокатите, според който лица със средно или третокласно образование, практикували 3 години, след като положат изпит добиват правоспособност. Без изпит се назначават завършилите право, бивши министри и лица с 4-годишна адвокатска или съдийска практика. Лица с 2 години стаж се назначават за адвокатски помощници¹¹³. До 1900г. вече 150 души са били министри¹¹⁴ и това е „резерв“ за адвокатурата. Този закон е в сила до края на 1898г. Реформа в съдоустройството е направена със Закона от 12 януари 1899г., но до 1910г. бившите министри могат да упражняват адвокатска практика. До 1890г. от 280 правоспособни адвокати само 32 или 11% са завършили право¹¹⁵.

Откриването на Юридически факултет в СУ води до увеличаване на съдиите и адвокатите с необходимия ценз. От първия му випуск през 1895г. до 1900г. в Юридическия факултет се дипломират 161 прависти. По броя на записани студенти Юридическият факултет почти се изравнява с другите два по-стари факултета¹¹⁶. През 1896/1897г. се повишават критериите за приемане в СУ и специално в Юридическия факултет. За завършено пълно средно образование се смята само гимназиалното. Завършилите педагогически, земеделски, търговски, богословски и др. средни училища вече не могат да кандидатстват на общо основание за всички специалности. Факултетният съвет на Юридическия факултет отказва да приема кандидат с 4-годишен стаж като съдия, тъй като няма завършено пълно средно образование¹¹⁷. Завършилите педагогически и богословски училища вече могат да запишат само педагогика и философия. Това положение води до наплив в Историко-филологическия факултет и Академичния съвет настоява пред МНП да го премахне¹¹⁸. Към 1900г. като държавни магистрати и адвокати работят около 1200 души, но дипломирани специалисти са едва 30% от тях¹¹⁹.

Професионалната група на юристите е единна и цялата принадлежи към висшата интелигенция. Нейната социална значимост в обществения живот е много по-голяма от количеството ѝ. В Десетото обикновено народно събрание избрано през 1899г. от 169 депутати 63 или 37, 28% са адвокати, адвокатски помощници и прошенопоисци¹²⁰. Чрез практическата дейност на юристите буржоазната държава и управляващите политически партии

внушават на обществото, че съществуващото законодателство и правораздаване е справедливо. Увеличаването на тази професионална група е показател за темповете, с които се изгражда държавната администрация на буржоазна България по европейски модел. Разбира се, всички прависти не са апологети на капиталистическото общество. Юристи по образование са мнозинството от изявените пропагандатори на социалистическите идеи и създатели на БРСДП: Никола Габровски, Христо Кабакчиев, Васил Колаков, Тодор Петров и др.

* * *

Към свободните професии се причисляват професионалните групи на *литераторите* (журналисти, писатели, редактори, критици), *художниците*, *артистите* и *музикантите*, които се определят и като обща професионална група – „художествена интелигенция“. Всички тези професии започват да се формират през Възраждането, като много дейци продължават да работят след 1878г.

Професионалните групи на художествената интелигенция се разделят между чиновничеството, ако са на служба, и свободните професии, ако са на частна практика. С понятията „художник“ и „артист“ се назовават всички, които се занимават с художествено творчество, а Рисувателното училище се посочва като „Артистично учебно заведение“¹²¹. Най-значителна е професионалната група на занимаващите се с литературна дейност – журналисти, писатели, издатели, редактори, критици. Те се групират около вестниците, списанията и издателствата, а работят главно като чиновници и учители. В книжовната дейност се изявяват като енциклопедисти: „Политик, журналист и писател тука е едно лице – пише К. Иречек, и който работи с перо, същевременно го упражнява в различни области и пише за своите съотечественици драми, повести, исторически, статистически и икономически статии, учебници и уводни членове, наред едно с друго, във от преводите“¹²². Той посочва поддръжката на държавата и ентусиазма на обществените организации за развитието на книжовността; бързото развитие на поезията и белетристиката, началото на професионалното театрално изкуство, журналистиката, живописът, музикалността, като подчертава напредъка на художествената литература¹²³.

Различните периодични издания, които започват да излизат в България, водят до увеличаване на журналистите-редактори, сътрудници, кореспонденти, репортьори. През първите години няма българи професионални журналисти. Но всички образовани българи се занимават с журналистика. Няма ценз и критерий за упражняване на тази дейност. Наред с най-високообразованите като журналисти се подвизават и много полуграмотни хора с ниска култура. През 1900г. излизат 18 вестника и 10 списания¹²⁴, като тук не се отбелязват съвсем краткотрайните издания и местни листове. Издаването на тази периодика привлича много хора и това увеличава групата на журналистите.

След 1878г. продължават да се изявяват възрожденските книжовници Петко Р. Славейков, Васил Друмев, Михалаки Георгиев, Цани Гинчев, Никола Михайловски и др. Разгръщат своя талант Иван Вазов, Константин Величков, Захари Стоянов, Стоян Михайловски и започват да творят младите писатели Антон Страшимиров, Тодор Влайков, Г. П. Стаматов, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, Кирил Христов и др.¹²⁵ Развива се литературната теория и критика с произведенията на д-р Кръстьо Кръстев, Димитър Благоев, Иван Шишманов, Владимир Василев, Симеон Радев.

През 1883г. в Пловдив е създадена първата професионална театрална труппа. В 1888г. тя се премества в София и дава представления под името Български театър „Основа“. През 1896 г. МНП взема трупата под своето ведомство, а Народното събрание задължава Софийската община да събира фонд за построяване сграда на Народния театър¹²⁶. Започва развитие на театралното изкуство и в по-големите градове на страната. През 1896 г. са дадени 4 стипендии за следване в чужбина на драматично изкуство. Стипендианти са едни от най-известните по-късно артисти като Адриана Будевска, Кръстьо Сарафов, Гено Киров, които специализират в Русия¹²⁷.

Опити за преодоляване на художествено-образната традиция и положението на художника като занаятчия, наследяващ умения и канони най-често по семейна линия, започват през последното десетилетие преди 1878 г. Първите българи, завършили специално образование в чужбина, са Николай Павлович, Станислав Доспевски и Христо Цокев; макар без академично образование до тях се нарежда и Георги Данчов¹²⁸. След 1878 г. постепенно се създават условия за популяризиране на академичната живопис. МНП отпуска 21 стипендии за живопис, скулптура, рисуване и изящни изкуства¹²⁹. С откриването на Държавното рисувателно училище през 1896 г. и първите художествени изложби организирани от Дружеството за подпомагане на изкуството в България се дава силен тласък за формиране на професионалната група на художниците. През 1900г. повече от 20 души се изявяват като професионални художници, но те не са на частна практика, а повечето са преподаватели в Рисувателното училище¹³⁰.

През по-големи трудности преминава формирането на професионалната група от специалисти с образование по музикално изкуство. При изграждането на образователната система наред с рисуването се преподава и пеене, а това изисква подготвени хора. Военните духови оркестри и концертите, давани от чужденци, подтикват развитието на музикално изкуство, различно от традиционния фолклор. Първият български симфоничен оркестър се появява през 1893г.¹³¹ Началото на академично музикално творчество поставя първият български композитор Емануил Манолов¹³².

При художествената интелигенция има някои особености, различаващи я от останалите групи. В нея специален образователен ценз не е задължителен, както при останалите или ако е налице, това не гарантира упражняване на професията и постигане на творчески постижения. Има писатели с най-различно специално или ниско общо образование. Творци без специално

образование се изиявяват в музиката и в живописистта. Заниманията с художествено творчество често пъти не са основна професия. През изследвания период представителите на художествената интелигенция са предимно чиновници или учители. Всичко това много затруднява посочването на точни данни за техния брой. През 1900 г. при общото преброяване на населението в графата „свободни професии“ е посочена цифрата 3991 човека, но без подробности¹³³. Социалната значимост на тези професионални групи е безспорна, а само техни представители имат постижения, които ги приближават до общопризнати образи на европейската култура, специално в белетристичната литература.

* * *

Към слоя свободни професии формално се числят и значителен брой *архитекти, инженери, икономисти, финансисти, статистици* и пр. От МНП са отпуснати 70 стипендии за инженерство (втора по големина група след медиците), 30 за естествени науки, 24 за архитектура, 16 за индустрия и технология, 15 за математика, 4 за финанси и т.н.¹³⁴. Освен стипендиантите значителна част от следващите в чужбина българи изучават тези специалности. Във физико-математическия факултет на Висшето училище в София до 1900 г. се дипломират 197 души¹³⁵.

Ниската степен на икономическото развитие на страната не предлага на тези специалисти условия за частна практика. Като държавни чиновници в отделите „Пътища“ и „Благоустройство“ през 1887г. работят 27 инженери и 3 архитекти¹³⁶. В българското Инженерно-архитектурно дружество през 1898г. членуват 95 души, до 1899г. те стават 102, от тях само 19 са на частна практика¹³⁷. В тази сфера се подготвят и средни специалисти. Вече стана дума за специалните училища, а редица българи завършват средно специално образование в чужбина. Випускниците на тези училища също се реализират главно като чиновници¹³⁸.

Специалистите по икономика, финанси, математика и пр. също стават чиновници – държавни, общински и в частни предприятия. Тези професионални групи допълнят професионалната структура на интелигенцията, която се формира по модела на развитите европейски страни. Според тогавашните критерии за групов и личностна принадлежност към интелигенцията през 1885г. в Княжество България тя наброява около 8 хиляди, а за етническата територия 15 хиляди души, като процента на висшистите е малък, все още са малко и хората с пълно средно образование. Към 1900г. интелигенцията само в Княжество България наброява към 25 000, а в етническите граници над 30 000 души. Сериозни успехи има в увеличаване процента на завършилите средно образование и се очертават групи от висшисти във всички професии на умствения труд.

През периода от 1878 до 1900г. българската интелигенция бързо се увеличава, а професионалната ѝ структура се обогатява и укрепва. В процеса на формиране на интелигенция се очертават два етапа: първият от 1878 до 1885г., а вторият от 1886 до 1900г. През първия етап територията, в която се подготвя интелигенцията, е разделена политически на три основни района – Княжество България, Източна Румелия, Македония и Одринска Тракия¹³⁹. Като район, в който се подготвя българска интелигенция през този период, трябва да се посочи и Бесарабия, специално Болградската гимназия¹⁴⁰.

Обособяват се два центъра на българска просвета и култура – Княжество България и Източна Румелия. Условието за развитие на образованието са трудни, липсват подготвени специалисти и база за учебното дело. В трите основни района се подготвят кадри само със средно общо и специално, главно педагогическо образование.

През втория етап условията стават много по-благоприятни. След Съединението през 1885г. районите остават два – Княжество България и земите в Османската империя, с един център – Княжеството. Постигнати са сериозни успехи в средното и уверено се слага началото на българското висше образование.

Поради бавното развитие на стопанско-производствената структура и на научно-изследователските учреждения в страната, интелигентите завършили природо-математически специалности се занимават главно с учителска (преподавателска) и административно-управленческа дейност. Те не са малко на брой, но имат слабо влияние като обществен фактор¹⁴¹.

Формиралата се професионална структура на българската интелигенция от 1878 до 1900г. е резултат от възстановяването и развитието на българската държава; от свободното развитие на националната култура, на икономиката; от разрастването на големите градове и специално на столицата; от насоките на държавната политика в областта на образованието; от надеждата, която широките слоеве на населението възлагат на образованието – своето и на децата си.

От периода на османското владичество сред значителна част от българите е наследено пренебрежително отношение към трудовата дейност, свързана с производството. Тази нагласа се пренася към професиите, свързани с индустрията, занаятите и селското стопанство. Тя, наред с темповете на развитие, също задържа увеличаването на групите на интелигенцията, свързани със стопанско-производствения труд. На образованието се гледа повече като цел за придобиване на ценз и служба, а не като средство за усвояване на знания и умения за трудова дейност. Темповете на стопанско-икономическото преустройство и развитие на страната не осигуряват голям избор на високообразованите българи и те се стремят главно към чиновническите служби.

Независимо от слабостите, постигнатото при формирането и развитието на българската интелигенция през 1878–1900г. е безспорен успех за българската държава. Съседните балкански държави до 1878г. вече имат половинвековно свободно съществуване на национална култура и интелигенция. За 20 години България по количествени показатели ги настига, а в някои сфери на културата и на професионалните групи на интелигенцията ги изпреварва.

Б Е Л Е Ж К И

¹Маркс, К. Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 3. С., 1957; Т. 22. С., 1967, с. 432

²Пак там, т. 20. С., 1966, с. 293.

³Ленин, В. И. Събрани съчинения. Т. 8. Второ издание в петдесет и пет тома. С., 1979-1983, с. 299.

⁴Ленин, В. И. Съч., т. 4, с.200; т.9, с.130 и др.

⁵Пак там, т.4, с.200.

⁶Пак там, с.229.

⁷Пак там, т.7, с.329.

⁸Пак там, т.4, с.258.

⁹Шчеиански, Я. Социология и общество. С., 1970, с.24, 68-82.

¹⁰Димитров, К. Българската интелигенция при капитализма. С., 1974; Иванов, В. Социалната структура. Интелигенцията. С., 1981, 20-28; Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII - първата половина на XIX в.). С., 1986, с. 7, 17, 377; Генчев, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, №2, 1985, 46-65 и №3, 46-73; Луджев, Д. Българската интелигенция през 40-те години на XXв. – Год. СУ. Ист. фак., Катедра по история и теория на културата, 79, 1985, 114-164 и др.

¹¹Димитров, К. Цит. съч., 50-51, 60-65.

¹²Йоцов, Я. Към характеристиката на „народняшкото“ управление (1894-1899). – Ист. фак., 1951/52, № 2, с. 129; Радева, М. Културната политика на българската буржоазна държава 1885-1908 г. С., 1982, 46-47, 54, 85-87; Николова, В. Народниолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България 1894-1903г. – В: Проблеми на политическата история на България 1878-1944. - ИИИ, 24, 1979, 95-128; Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894-1899). С., 1986, 150-192; Стателова, Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура. С., 1983, 158-159, 265-277; История на медицината в България. С., 1980, 123 и 155 и мн. др.

¹³Бирман, М. Формиране и развитие на българския пролетариат 1878/1923- С., 1983, 26-39.

¹⁴Балевски, Д. Основни програмни и методологически проблеми на преброяванията на населението на България (1900-1975). – Статистика, 1979, № 6, с. 13; Образователната структура и икономическа активност на населението на България (1900-1975). – Статистика, 1979, № 2, с.23 и др.

¹⁵Общи резултати от преброяването на населението в Княжество България на 1 януари 1888г. С., 1890, 62-64; Общи резултати от преброяването на населението на 31 декември 1905г. С., 1912, № 2, Населението по професии, с.6, 56; Статистически сведения за епархиите, енорийите, църквите, манастирите и духовенството през 1890-1897г., както и за браковете и за бракоразводите от 1884 до 1896г. в Княжество България от канцеларията на Св. Синод. С., 1898, 2-5; Доклад до княз Фердинанд I от Министерския съвет. С., 1907 (нататък Доклад до княза); Попов, К. Стопанска България през 1911г. С., 1916, с. 31, 41, 363; Обрешков, Т. Работещото население в България. – Архив за стопанска и социална политика, 1925, № 5, 509-531 и др.

¹⁶Пак там.

¹⁷Радкова, Р. Цит. съч., 377-385; Генчев, Н. Интелигентът. – СПр., № 2, 59-60; Сборен портрет на възрожденския интелигент. – В: Съвременни изследвания върху интелигенцията: история, теория и методология, 2-7 юни 1986, Трявна (Под печат).

¹⁸Икономиката на България. Т.1. Икономиката на България до социалистическата революция, С., 1969, 295-296, 360; Мичев, Д. Развитието на капитализма в България (1885-1894) и

икономическа политика на Стамболовия режим. – Във: Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944г., С., 1980, 9-23 и др.

¹⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 7, л. 3-5; а.е. 55, л. 3-6; а.е. 169; а.е. 176, л. 2-4, 6-7.

²⁰Ванков, Н. История на учебното дело в България. С., 1930, 80-105; Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79–1884/85. С., 1905; Максимов, Х. Училищен алманах, 1, С., 1900; Алексиев, Н. Нашата училищна политика. С., 1912; Йорданов, В. Развитие на нашето просветно дело от Освобождението до войните (1878-1913). – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. II, С., 1925; Цонков, Д. Развитие на основното образование в България от 1878 до 1928 година. – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. VII. С., 1928; Арнаудов, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (през първото му столетие 1888-1933). С., 1939 и др.

²¹История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. С., 1982, 11-151; Атанасов, Ж. История на българското образование. С., 1974, 185-240; Чакъров, Н., Ж. Атанасов. История на българското образование. С., 1975, 56-72; Негенцов, Х., И. Ванев. Образование в Източна Румелия. С., 1959; Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913, С., 1982; Стателова, Е. Културен живот в Източна Румелия (1879-1885). – Изв. на института по история, 29, 1986, 5-25; Манасфова, Р. Културното развитие на България при временното руско управление (1877-1879). – Изв. на института по история, 29, 1986, 104-121 и др.

²²Архив на Министерството на народното просвещение, II, № 1, С., 1910, с. 558 (нататък Архив на МНП).

²³Йорданов, В. Дарители по народната просвета, 1, С., 1911, с. 6, 256.

²⁴АБАН, ф. 3к, а.е. 55, л. 3-6; а.е. 176, л. 2-7; Областен сборник за законите в Източна Румелия, Пловдив, 1880-1883, 1-2; Статистика за редовния военен набор през 1900 година, 1-2; 174-177; През 1897г. – 1292 наборници; 1898г. – 883; 1899г. – 1288; 1900г. – 1522.

²⁵Йорданов, В. Материали за изучаване на учебното дело в България. 2. Развитие на нашето просветно дело от освобождението до войните (1878-1913). С., 1925, 19-21, 25-27, 67; Ванков, Н. Развой на учебното дело и училищното законодателство в България. Търново-Кюстендил, 1906, 284-286 и др.

²⁶Държавен вестник, № 8, 14 февр. 1881.

²⁷АБАН, ф. 3к, а.е. 1130; л. 1-26, 36-49.

²⁸Областен сборник от законите в Източна Румелия, Пловдив, 1880, вып. 1, с. 36; II, вып. 1, 37-39.

²⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 1131, л. 2 От стипендиантите 246 са местни, 82 от Македония, 47 от Източна Румелия, 15 от Западните покрайнини, 17 от Одринска Тракия, 3 от Добруджа. На 16 пансионери в богословското училище до гр. Лясковец не са посочени данни за родното място.

³⁰Стателова, Е. Цит. съч., 265-269.

³¹Доклад до княза, с. 410, 420.

³²Жандиларов, Г. Българските гимназии и основни училища в Солун. С., 1930, 80-108, 157-163 и др.; Кирил Патриарх. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878г.). Т. 1. С., 1969, № 1, 156-159 и Т. 1. С., 1970, № 2, 21-22, 30-56-57; АБАН, ф. 3к, а.е. 1130, л. 18, 44, 48-49; Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982, 39-45; Пламъкът на Солунският светилник. С., 1970, 63-93 и др.

³³АБАН, ф. 3к, а.е. 1130, л. 18, 44, 48-49 Помощта е в златни франкове.

³⁴Todorova, C. Migrationen bulgarischer Studenten an europäische Universitäten seit der Befreiung Bulgariens von den Türken bis zum ersten Weltkrieg. – In: Wegenetz europäischen Geistes, II, 1987, 67-82.

³⁵Държавен вестник, № 6, 7, февр. 1881.

³⁶Пак там, № 94, септ. 1883.

³⁷Ванков, Н. Из архива на Министерството на народното просвещение 1878/79-1884/85 г., С., 1905, с. 405.

³⁸Пак там, с. 404, 405.

³⁹Пак там, с. 421, 433, 454; Областен сборник от закони..., I, 1880, вып. 1, с. 36; 2, 1881, вып. 1, с. 63.

⁴⁰АБАН, ф. 3к, а.е. 119; Благоев, Д. Сборник документи 1879-1924. С., 1956, 22-24.

- ⁴¹АБАН, ф. 3к, а.е. 58, л. 5-8.
- ⁴²Архив на МНП, II, № 1, 476-502.
- ⁴³Л а з а р о в, М. Й. Д а н ч е в а. Дисертации, защитени в чужбина от българи 1878-1969. С., 1975, 312-330.
- ⁴⁴Архив на МНП, II, № 1, 29-31.
- ⁴⁵Алманах на завършилите висше образование в СУ „Кл. Охридски“ 1888-1974. С., 1975, 9-29.
- ⁴⁶Я н к о в с к и, Б. Студентите от Македония и Одринска Тракия във Висшето училище през 1902-1904г. – Векове, 1977, № 3, 62-70.
- ⁴⁷Доклад до княза, с. 47; Училищната статистика на Княжество България през 1890-1891 учебна година. С., 1892, 2-3, 28-29; Статистика на основните училища в Княжество България през учебната 1900-901 година, С., 1906, с. 2.
- ⁴⁸Доклад до княза, 71-79; Статистика на училищата в Княжество България през учебната 1894-95 година. Ч. 4. Средни учебни заведения и Висшето училище. С., 1898, с. 310; Статистика за средните, специалните, професионалните и висшето училище в Княжество България през учебната 1896-1897 година. С., 1905, с. 8; 1897-1898 година. С., 1905, с. 8.
- ⁴⁹Сборник от закони на българското Княжество, приети от VI ОНС в I и II РС. Т. 3. Ч. 2. С., 1891, 390-430; Държавен вестник, № 17, 23, ян. 1892.
- ⁵⁰Статистика на българските училища в европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893-94 година, Пловдив, 1895, 50-51, 66-67; Статистика... за учебната 1896-97 година, Шумен, 1899, 66-67; 92-93; Статистика... за учебната 1897-98 година, Шумен: 1899, 64-65, 88-91; Статистика... за учебната 1898-99 година, Шумен, 1900, 64-65, 84-87; Училищен преглед, 1896, № 10, 1068-1069.
- ⁵¹М а т о в, Х. „Впечатленията от Македония“ на Д-р Кр. Раковски. – Съвременна мисъл, 1911, № 2, с. 119.
- ⁵²Икономиката на България до социалистическата революция, с. 360.
- ⁵³Д о р о с и е в, Л. Училищните здания в България. – Училищен преглед, 1898, № 10, 1090-1091.
- ⁵⁴Училищен преглед, 1897, № 10, с. 1145.
- ⁵⁵Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с. 132.
- ⁵⁶Училищен преглед, 1897, № 12, с. 1441.
- ⁵⁷Й о р д а н о в, В. Материали за изучаване на учебното дело, с. 67.
- ⁵⁸Ч а н к о в, Ж. Грамотност на населението в България. С., 1926, с. 11, 25.
- ⁵⁹Й о р д а н о в, В. Лайпциг и българите. С., 1939, с. 23, 137.
- ⁶⁰Статистика на изборите за народни представители за Десетото обикновено народно събрание. С., 1900, с. 146.
- ⁶¹К р ъ с т е в, К. Българската университетска младеж и нейните социални задачи. – Мисъл, 1897, № 1, 12-16; П о п о в, К. Щатня таблица за държавните служители. – СпБИД, 1926, № 8, с. 365; Б л а г о е в, Д. Съч. Т. 3, 43-54 и др.
- ⁶²Б л а г о е в, Д. Съч., С. 410; Т. 3, 53-54; Т. 9, с. 305 и др.
- ⁶³Понятията „служители“ и „чиновници“ обикновено се отъждествяват. Понятието „служители“ съдържа в своя обаче чиновниците, но те не се покриват. Чиновници са онези служители, които изпълняват определени управленски, ръководни функции и имат по-високо специално или общо образование. – В: Г. Т., Д а н а л о в. Чиновническият въпрос в България. – СпБИД, 1905, № 7, 459-470.
- ⁶⁴Държавен вестник, № 93, 17. дек. 1880; № 77, 21 окт. 1881; № 93, 3 май, 1903; К о н с т а н т и н о в, Н. Чиновниците и държавният бюджет. – СпБИД, 1912, № 4 и 5, 236-237; П о п о в, К. Щатните таблица на държавните служители, 1927, № 8, 365-370.
- ⁶⁵Г е о р г и е в, А. Чиновническият въпрос в България. – Съвременна мисъл, 1911, № 5, с. 348.
- ⁶⁶Г и р г и н о в, Т. Исторически развой на съвременна България от Възраждането до Балканската война. – 1912. С., 1935, с. 207.
- ⁶⁷Резултати от преброяването на държавните чиновници и служащи в Княжество България на 1 март 1896 година. С., 1896, с. 115.
- ⁶⁸Доклад до княза, с. 26.
- ⁶⁹Пак там, с. 201.
- ⁷⁰Пак там, с. 522, 634.

⁷¹Българска военна история. Т. 2. Подбрани извори и документи. С., 1984, с. 99.

⁷²Пак там.

⁷³Храбри идват твоите капитани. С., 1985, с. 23, 37, 102, 123, 133-136, 170, 204; В а с и л ъ в, Т. Живот и спомени. С., 1938, с. 355; Н а ч о в, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 година. С., 1925, с. 147, 150, 163; М и т е в, Т. Генерал Никола Иванов. С., 1986, 15-18.

⁷⁴Едни от най-изявените ученици на Солунската българска, мъжка гимназия „Кирил и Методий“ като Борис Сарафов, Гоце Делчев, Георги Имов, Антон Робев, Илия Кундурджиев, Борис Дрангов, Христо Саракинов, Панталей Митров, Димитър Атанасов, Петър Дървингов и др. учат във Военното училище: АБАН, ф. 73, сп. 1, а.е. 31, л. 1-2.

⁷⁵В а н к о в, Н. Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79-1884/85. С., 1905, 161-202; Статистика на зрелостните изпити от 1882/83 до 1894/95г. – Училищен преглед, 1897, № 11, с. 1340; Военното на Негово Величество училище 1878-1934. С., 1934, с. 31; Н е г е н ц о в, Х., Б. В а н е в. Образованието в Източна Румелия (1879-1885). – Изв. на института по история, 29, 1986, 14-19.

⁷⁶Списък на генералите, щаб и оберофицерите от българската войска. Съставен към 8 декември 1889г. С., 1890, 4-138.

⁷⁷Доклад до княза, 349-351; К р а п ч а н с к и, В. Н., Д. Д. В ъ з е л о в, Г. Р. Х р и с т о в. И. К. С к а ч о к о в. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944г. С., 1961, 26-28 и др.

⁷⁸Доклад до княза, 25-26.

⁷⁹Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 348.

⁸⁰Икономика на България до социалистическата революция, с. 306.

⁸¹Статистически годишник на столицата София. С., 1942, 6-7.

⁸²И р е ч е к, К. Пътуване по България. С., 1974, с. 106.

⁸³СпБИД, 1902, № 7, с. 467.

⁸⁴В а с и л ъ в, Т. Живот и спомени, 14-16.

⁸⁵Пак там, 355-359.

⁸⁶К р ъ с т е в, К. Българската интелигенция. – Мисъл, 1898, № 1, 3-13; Л я п ч е в, А. Навременна ли е една училищна реформа у нас? – СпБИД, 1901, № 6-7, с. 457; З л а т а р о в, И. Нужда за от професионално образование у нас. – СпБИД, 1902, 7, 669-670; Д а н а и л о в, Г. Т. Чиновническият въпрос в България, 460-462 и др.

⁸⁷В а з о в, И. Събр. съч. Т. 16. С., 1978, 160-213.

⁸⁸Р а д к о в а, Р. Цит. съч., 203-250; Г е н ч е в, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, 1985, № 2, 45-65.

⁸⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 63, л. 16-18; а.е. 176, л. 32; Доклад до княза, с. 45.

⁹⁰Доклад до княза, 49-53; В а н к о в, Н. История на учебното дело, с. 85.

⁹¹Доклад до княза, с. 54; Училищната статистика на Княжество България през 1890-1891 учебна година, 2-3; Статистика за основните училища в Княжество България през учебната 1900-1901 година, с. 2.

⁹²Доклад до княза, 71-79.

⁹³Пак там, 79-80; Училищен преглед, 1896, № 4, 412-415.

⁹⁴Доклад до княза, 79-80; Училищен преглед, 1896, № 7 и 8, 764-765.

⁹⁵Статистика на българските училища в европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1899-1900 година, с. 99.

⁹⁶Р а д к о в а, Р. Цит. съч., 78-144; Г е н ч е в, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, 1985, № 2, 45-65; Ш о п о в, А. България в църковно отношение, Пловдив, 1889, 5-6.

⁹⁷Ш о п о в, А. Цит. съч., 6-7; Статистически сведения за епархиите, епориите, църквите, манастирите и духовенството през 1890-1897 година... в Княжество България от канцеларията на Св. Синод. С., 1898, 2-5.

⁹⁸Ш о п о в, А. Цит. съч., 3-6.

⁹⁹Доклад до княза, с. 16.

¹⁰⁰Пак там, 18-20.

¹⁰¹История на медицината в България, 98-108, 112-113 и 150-155.

¹⁰²Архив на МНП, II, № 1, 476-502. Стипендиите са 184 на брой от всичките 617 отпуснати до 1910г.

- ¹⁰³ Доклад до княза, 32-34; Български алманах за 1892 година, с. 249.
- ¹⁰⁴ Български алманах за 1892 година, с. 249; Страници от историята на медицината у нас (научни трудове и материали по история на медицината). С., 1966, с. 161.
- ¹⁰⁵ Държавен вестник, № 71, 15 септ. 1880.
- ¹⁰⁶ Списание на Софийското медицинско дружество, 1901, № 4, с. 203.
- ¹⁰⁷ Доклад до княза, с. 35, 388, 458.
- ¹⁰⁸ Държавен вестник, № 76 и 77, 17 и 21 окт. 1881.
- ¹⁰⁹ В IV ОНС 22 депутати са юристи, 5 лекари, 5 учители и пр., Български алманах за 1892 година, 268-276.
- ¹¹⁰ Л а з а р о в, М., Й. Д а н ч е в а. Цит. съч., 52-67, 312-330.
- ¹¹¹ Архив на МНП, I, № 1, 476-502.
- ¹¹² Доклад до княза, с. 341.
- ¹¹³ Държавен вестник, № 146, 29 дек. 1888.
- ¹¹⁴ Алманах „България“, С., 1900, 64-80.
- ¹¹⁵ Доклад до княза, с. 342.
- ¹¹⁶ А р н а у д о в, М. Цит. съч. 626-629.
- ¹¹⁷ СГОДА, ф. 994 к., оп. 2, а.е. 6, л. 33-34, 40.
- ¹¹⁸ СГОДА, ф. 994к, оп. 2, а.е. 6, л. 92-94.
- ¹¹⁹ Алманах „България“, с. 38; – Адвокатски преглед, II, 1921, № 3, 1 окт, 1921, 5-6.
- ¹²⁰ Статистика на изборите за народни представители за X ОНС. С., 1900, с. 147.
- ¹²¹ СГБЦ 1923-1924, С., 1925, с. 75; Български преглед, 1894, № 8, с. 158.
- ¹²² И р е ч е к, К. Княжество България, с. 301.
- ¹²³ Пак там, 290-299, 301, 356-357.
- ¹²⁴ СГБЦ 1909, С., 1910, с. 480.
- ¹²⁵ Цани Гинчев, Михалаки Георгиев, К. Величков, Т. Г. Влайков, Ц. Церковски в спомените на съвременниците си. С., 1964; Иван Шишманов, Д-р Кръстьо Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983; История на българската литература. Т. 3. С., 1967, с.
- ¹²⁶ Годишник на българския Народен театър в София 1907-1912. С., 1912. с. 7, 18-23.
- ¹²⁷ Училищен преглед, 1896, № 2, 170-173.
- ¹²⁸ Б о ж к о в, А. Култура и културни институции в България след 1878 г. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, Т. 1, 347-349.
- ¹²⁹ Архив на МНП, II, № 1, 476-502.
- ¹³⁰ Б о ж к о в, А. Българската художествена академия. С., 1956, 20-23.
- ¹³¹ К р ъ с т е в, В. Очерци по история на българската музика. С., 1977, с. 112.
- ¹³² К р ъ с т е в, В. Профили, № 1, С., 1976, 5-23.
- ¹³³ СГБЦ 1929-1930 г., с. А38.
- ¹³⁴ Архив на МНП, II, № 1, с. 476, 502.
- ¹³⁵ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с. 629.
- ¹³⁶ Доклад до княза, с. 562, 587.
- ¹³⁷ Списание на Българското Инженерно-архитектурно дружество, 1898, № 6-7, 143-145, 154.
- ¹³⁸ Общи резултати от преброяване... 1910, № 3, Табл. 2, с. 58.
- ¹³⁹ Образовани българи се подготвят в територията, дадена на Румъния и в Русия (Бесарабия), но тези райони не могат да се сравнят с посочените три, които имат самостоятелно значение.
- ¹⁴⁰ Д у н д а р о в, И. Болградската класическа гимназия и нейното значение през Възраждането. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с. 594.
- ¹⁴¹ К а з а с о в, Д. Улици, хора, събития. С., 1968, 227-280.

Постъпила 12 май 1988г.